

Ποιμαντικά σχόλια στην επικαιρότητα

Διεθνής Σύνδεσμος Ιατρο-Ψυχολογικών και Θρησκευτικών Μελετών

Μιά συνέντευξη του Αλέξανδρου Μ. Σταυρόπουλου στον Δημήτρη Αγγελή
«Νέα Εὐθύνη» Μαΐου-Ιουνίου 2012, σ. 320-323.

[*Η συνέντευξη με τον κ. Α.Μ. Σταυρόπουλο, όμότη. καθηγητή τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἔθνικὸ ἐκπρόσωπο στὴν Association Internationale d' Études Medico-Psychologiques et Religieuses (Διεθνῆς Σύνδεσμος Ἰατρικὸ-Ψυχολογικῶν καὶ Θρησκευτικῶν Μελετῶν) ἔγινε με ἀφορμὴ τὸ τοπικὸ Συμπόσιο τοῦ Συνδέσμου (Βαρκελώνη, 11-12.7.2011), τὸ ὁποῖο ἀφοροῦσε στὴν ταυτότητά τῆς ΑΙΕΜΡΡ καὶ ἐνόψει τῆς προετοιμασίας τοῦ ἐπόμενου συνεδρίου στὴν Ἀσσίζη (2013). Τὸ σκεπτικὸ τοῦ Συνεδρίου παρατίθεται στὸ τέλος τῆς συνέντευξης.]*

Πῶς προέκυψε ἡ ΑΙΕΜΡΡ καὶ ποιά εἶναι κατὰ τὴ γνώμη σας τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὁδηγητικοῦ μίτου τῆς;

Ἄν κανεὶς θελήσει νὰ δεῖ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ΑΙΕΜΡΡ (Διεθνῆς Σύνδεσμος Ἰατρικο-Ψυχολογικῶν καὶ Θρησκευτικῶν Μελετῶν) εἶναι δυνατὸν νὰ δώσει χαρακτηριστικὰ ποὺ προσδιόρισαν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Βρισκόμαστε στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ κυρίως Ἐκκλησία προσδιορίζοντας τὴ θέση τῆς ἀπέναντι στὶς Ἐπιστῆμες καὶ εἰδικότερα ἀπέναντι στὶς Ἐπιστῆμες τοῦ Ἄνθρώπου (Ψυχολογία, Ψυχιατρικὴ, Ψυχανάλυση) ἔδειξε μιὰ διάθεση ἀντιπαράθεσης ὡς πρὸς αὐτὲς, αἰσθανόμενη εἰδικὰ ὡς πρὸς τὴν τελευταία μιὰ σχετικὴ ἀπειλή. Ἔχουμε κείμενα ποὺ ἐκφράζουν αὐτὴν τὴν ἀντιπαράθεση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἐκπρόσωποι τῶν παραπάνω ἐπιστημῶν ποὺ αἰσθάνονταν ὅτι ἀνῆκαν στὸ χῶρον τῆς πίστεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔβλεπαν ἐπικίνδυνη τὴν χρησιμοποίησιν στοιχείων ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιστῆμες στὴν ἄσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός τους. Ἦσαν ἐκεῖνες οἱ φωνὲς ἐκ τῶν ἔσω ποὺ ἔκαναν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἰθύνοντες τῆς Ἐκκλησίας νὰ δείξουν ἕνα θετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐν λόγω ἐπιστῆμες. Ἐπρεπε ὅμως νὰ βρεθεῖ ἕνας τόπος συναντήσεως τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων. Ἔτσι ἐλήφθη ἡ πρωτοβουλία νὰ ἰδρυθεῖ ὁ Καθολικὸς Σύνδεσμος Ἰατροψυχολογικῶν καὶ Θρησκευτικῶν Μελετῶν. Ἐγκριτοὶ ἐκπρόσωποι καὶ πιστοὶ Καθολικοὶ θέλησαν νὰ δοῦν τὶς σχέσεις τῆς

χριστιανικῆς πίστεως μὲ τὰ δεδομένα πού ἔφεραν στό φῶς οἱ Ἐπιστῆμες. Ὅπωςδήποτε, ανάλογες κινήσεις εἶχαν γίνει καί σέ ἄλλους ἐπιστημονικούς κύκλους. Σημαντικό ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπό κάποια στιγμή καί μετὰ ἐνδιαφέρον γι' αὐτούς τούς βηματισμούς ἔδειξαν καί ἐκπρόσωποι ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ὅπως τῆς Προτεσταντικῆς καί τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ὁ Σύνδεσμος κατανόησε ὅτι καί ἄλλες θρησκευτικές προσεγγίσεις θά μπορούσαν νά συμβάλλουν σ' αὐτό τὸ διάλογο. Στὸ πεδίο διερεύνησης μπορούσαν ἀκόμη νά ἐνταχθοῦν καί φαινόμενα ὅπως γιὰ παράδειγμα τῆς ἀπιστίας κ.λπ. Ἔτσι ὁ Σύνδεσμος μεταλλάχθηκε σὲ Διεθνή, μὴ προσδιοριζόμενος μόνο ὡς Καθολικός.

Πιστεύω ὅτι καί στὴν παρούσα φάση ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων ἓνα ἀνάλογο ἄνοιγμα μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμο. Δὲν θά πρέπει ὅμως νά χαθεῖ ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῶν μελῶν καί τῶν μετεχόντων στὰ Συνέδρια ἢ πρώτη ἀφετηρία. Πιστεύουμε ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ προβληματισμοῦ θά πρέπει νά εἶναι τὸ ἄνοιγμα τῆς πίστεως στὴν κριτικὴ διερεύνησή της ἀπὸ τίς Ἐπιστῆμες τοῦ Ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέχρι τώρα ἔχει δοθεῖ μεγάλη ἔμφαση καί βάρος πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Παράλληλα θά πρέπει νά μὴν παραβλέπεται καί ὁ οὐσιώδης ἐμπλουτισμὸς πού μπορεῖ νά προκύψει γιὰ τίς ἐπιστῆμες αὐτὲς ἀπὸ τὰ δεδομένα πού ἔχει καλλιεργήσει ἡ Ἐκκλησία στοὺς κόλπους της καί ἀφοροῦν τὴν ψυχικὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν υγεία, τὴν ἀρρώστια, τὴ μοναξιά καί αὐτὸ πού λέμε πάθη καί ἀρετὲς σὲ μίᾶ παραδοσιακὴ κλασικὴ ὁρολογία.

Ποιὰ ἦταν ἡ ἐμπειρία σας στὸ πλαίσιο τῆς AIEMPR; Τί σᾶς ἱκανοποιεῖ καί τί σᾶς λείπει;

Τὴν ἐμπειρία μου στοὺς κόλπους τῆς AIEMPR μπορῶ νά τὴ χαρακτηρίσω ὡς θετικὴ. Ἦδη ἀπὸ τὸ πρῶτο Συνέδριο, στὸ ὁποῖο ἔλαβα μέρος, στὴ Λουβαίν τὸ 1966 μὲ τίτλο: «La relation pastorale» (Ἡ ποιμαντικὴ σχέση), ὡς μετεκπαιδευόμενος φοιτητῆς στὴν Ψυχολογία καί στίς Οἰκογενειακὲς Ἐπιστῆμες, διαπίστωσα τὸ ἀνοιχτὸ μυαλὸ ὅλων τῶν συμμετεχόντων. Μοῦ ἔκανε μάλιστα ἐντύπωση ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος, νά θελήσουν δηλαδὴ νά ἐγκύψουν σὲ ἓνα ζήτημα ὅπως εἶναι ἡ Ποιμαντικὴ σχέση καί νά τό φωτίσουν μὲ ποικίλες προσεγγίσεις. Θέλω νά πιστεύω ὅτι σὲ πολλὰ ζητήματα τῆς δικῆς μου πρώτης θεολογικῆς

καταρτίσεως φάνηκαν νέοι όριζόντες διερεύνησης τῶν θεμάτων πού εἶχα ἐπιλέξει ὡς τομεῖς ἐξειδίκευσής μου.

Δέν θέλω νά ἀπαριθμήσω ἕνα πρὸς ἕνα τὰ θέματα πού κάθε φορὰ μὲ ἀφορμὴ τὰ Συνέδρια ἀνελάμβανα νά διαπραγματευτώ¹. Θέλω ὅμως νά τονίσω ὅτι ἡ προετοιμασία γιὰ τὰ Συνέδρια δέν περιοριζόταν μόνο στὸν στενὸ κύκλο τῶν μελῶν τῆς ἑλληνικῆς ομάδος. Ἐπαιρνα τὴν πρωτοβουλία νά ἀναπτύξω τὴν θεματικὴ κάθε Συνεδρίου μας τόσο στὰ προπτυχιακὰ ὅσο καὶ στὰ μεταπτυχιακὰ μαθήματα πού δίδασκα στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Καὶ ἔτσι οἱ προβληματισμοὶ τῆς ΑΙΕΜΡΡ γίνονταν καὶ προβληματισμοὶ νέων ἀνθρώπων καὶ μάλιστα φοιτητῶν Ὁρθόδοξης Θεολογίας. Σὰς ἀνέφερα τὰ θετικὰ αὐτῆς τῆς ἐμπλοκῆς μου.

Μία δυσκολία τῶρα πού συναντῶ στὴν ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ἔμφαση πού δίνεται στὴν ψυχαναλυτικὴ ματιὰ, ἡ ὁποία φαίνεται νά κυριαρχεῖ πολλὰ φορὲς στὴ διατύπωση καὶ ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων. Εἶναι φορὲς πού διερωτῶμαι ἂν ἡ πίστη ἀντιμετωπίζεται ἐπὶ ἴσοις ὅροις μὲ ἄλλες τυχόν προσεγγίσεις πού φαίνεται νά δεσπόζουν. Μπορεῖ ἀσφαλῶς ἡ οὐδετερότητα νά ἀποτελεῖ μιὰ ἐγγύηση γιὰ τὸν ἐπιστήμονα, ἀλλὰ καὶ ἄλλες προσεγγίσεις διατηροῦν τὴν αὐθεντικότητα καὶ τὴν ἀκεραιότητά τους χωρὶς μάλιστα οἱ πρῶτες νά κινδυνεύουν ἀπὸ τὶς δευτέρες ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο (πρβλ. Φρανσουάζ Ντολτό – Ζεράρ Σεβερέν, *Τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ πίστη. Ὁ κίνδυνος μιᾶς ψυχαναλυτικῆς ματιᾶς*, Ἔσθια, Ἀθήνα 2002). Τὸ τελευταῖο ὅπωςδήποτε ἔχει σχέση καὶ μὲ τὸν ὁμολογιακὸ ἢ μὴ χαρακτήρα τῆς ΑΙΕΜΡΡ.

Ἐχετε τὴν αἴσθηση ὅτι μὲ τὶς ἐργασίες τῶν μελῶν του, ἀτομικὰ ἀλλὰ καὶ συλλογικά, ὁ Σύνδεσμος συμμετέχει στὶς ἀναζητήσεις καὶ τὰ ἐρωτήματα τοῦ σύγχρονου κόσμου;

Ἀπαντῶ εὐθὺς ἀμέσως στὸ ἐρώτημα: Ἐνα, ἀκριβῶς, ἀπὸ τὰ θέματα εἶναι καὶ ἡ ἀναζήτησις τῆς ταυτότητος αὐτοῦ του κόσμου, τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων πού τὸν ἀποτελοῦν. Χαμένος στὶς «πολλαπλὲς ταυτότητες» ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἀπευθύνει στὸν ἑαυτό του καὶ στοὺς διπλανούς του

¹ Μέρος αὐτῶν τῶν ἀνακοινώσεων ἔχουν περιληφθεῖ σὲ ἕνα τελευταῖο μου βιβλίον πού κυκλοφόρησε φέτος τὸ Πάσχα (*Sciences Humaines et Théologie Orthodoxe. Questions d'anthropologie*, Τόμ. 1 τῶν Ἀναλέκτων τοῦ περ. Θεολογία, Athènes 2011, βλ. καὶ τὴν σχετικὴ παρουσίαση τοῦ Εὐσταθίου Γιαννῆ, *Νέα Ευθύνη*, τχ. 8/2011, σσ. 671-673.

τὸ ἐρώτημα: Ποιὸς εἶμαι καὶ ποιοὶ εἶναι; Πιστεύω, ὅτι τὸ προσεχὲς 19^ο Συνέδριό μας (23 μὲ 27 Ἰουλίου τοῦ 2013 στὴν Ἀσσίζη μὲ θέμα *Πέραν τῶν ταυτοτήτων: Πολυφωνία καὶ ποικιλότητα τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν*), θὰ ἔχει νὰ δώσει πολλές ἀπαντήσεις πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Συναφὲς εἶναι καὶ τὸ θέμα τῆς μοναξιάς καὶ τῆς ἀπομόνωσης, τοῦ πόνου χωρὶς εὐλογη αἰτία, τοῦ θανάτου, τῆς ἀνεργίας ποὺ στοχεύει ὄχι μόνο στὸ νὰ ἀφαιρέσει τὴ δυνατότητα ἐπιβίωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπάλειψη τῆς δημιουργικότητάς του. Τα θέματα που διαπραγματεύτηκε κατὰ καιροὺς στα συνέδριά του ὁ Σύνδεσμος ἀναδεικνύουν αὐτὸν τον προβληματισμὸ (βλ. www.aiempr.org/fr/anciens-congres.htm καὶ www.aiempr.org/fr/congres.htm).

Τὶ σκέπτεστε ἀναφορικὰ μὲ τὸν ὁμολογιακὸ ἢ μὴ ὁμολογιακὸ χαρακτήρα τῆς AIEMPR;

Θὰ μποροῦσα νὰ ἀπαντήσω ὅτι ἡ ἐπίγνωση μιᾶς ὁμολογιακῆς καὶ θρησκευτικῆς ταυτότητας θὰ ἔδινε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπιπλέον μαρτυρίας καὶ ἀναζήτησης πηγῶν ἀνανέωσης στὶς ἀπαντήσεις μας γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν σημερινὸ κόσμο. Χωρὶς ἡ ὁμολογιακὴ ταυτότητα νὰ εἶναι μία ἀπλὴ ἐτικέτα ποὺ διαφοροποιεῖ, ἀπομονώνει καὶ ἀποκλείει μπορεῖ νὰ εἶναι μία ἀνοιχτὴ πρόσκληση γιὰ νὰ περικλείσει «ξένα» φαινομενικὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν οἰκεῖα καὶ νὰ ἐμπλουτίσουν τὶς προσεγγίσεις μας σὲ διάφορα θέματα. Μᾶς κρατεῖ ἀκόμη σὲ ἐγρήγορη γιὰ ἐπανεξέταση ἀπόψεών μας, ποὺ τὶς θεωροῦμε ὡς αὐτονόητες ἐνῶ γιὰ τὸν ἄλλο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶναι. Αὐτὸ προκαλεῖ ἕναν σεβασμὸ καὶ μᾶς κάνει νὰ μποῦμε στὴ θέση του ἀλλὰ καὶ νὰ λάβουμε ὑπόψη τὶς θέσεις του. Μᾶς ἀνοίγει σὲ μία «ποιοτικὴ καθολικότητα».

Χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προστεθεῖ στὸν τίτλο τοῦ Συνδέσμου τὸ ἐπίθετο «χριστιανικὸς», φρονῶ ὅτι στὶς ἀναζητήσεις καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς AIEMPR τὸ χριστιανικὸ θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς σημεῖο ἐκκίνησης καὶ ὡς προϋπόθεση τῶν προβληματισμῶν μας. Αὐτὸ θὰ ἀποτελεῖ καὶ τὴν «εἰδοποιὸ διαφορὰ» μὲ ἄλλους Συνδέσμους ἢ Ἐταιρεῖες ποὺ μελετοῦν καὶ ἐρευνοῦν τὴ σχέση Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀνθρώπου καὶ Θρησκείας σὲ καθαρὰ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο. Γιὰ ἐμᾶς ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ἡ πρακτικὴ ὄψη, τὸ πῶς, δηλαδή, ὅλες αὐτὲς οἱ διεργασίες θὰ περάσουν στὴ ζωὴ τῶν μελῶν μας καὶ τῶν κοινωνιῶν πρὸς τὶς ὁποῖες

ἀπευθυνόμαστε. Ἄλλωστε ἡ διαδικασία προετοιμασίας τῶν Συνεδρίων μας καὶ τὸ μεταξὺ διάστημα μέχρι τὸ ἐπόμενο Συνέδριο περικλείει μία βιωματική συμμετοχή καὶ χριστιανική ἀναφορά. Παρὰ τὰ λεχθέντα, στὸ Συνέδριο τῶν Βρυξελλῶν (1981) ὑπῆρξε κάποια ἐπιφύλαξη ὅταν ὁ Σύνδεσμος προσπαθοῦσε νὰ προσδιορίσει τὶς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας ὡς θεομοῦ καὶ τῆς ΑΙΕΜΡΡ. Ὁ τίτλος ἦταν διατυπωμένος πολὺ προσεκτικά: *οὔτε μαζί οὔτε χωριστά!* Μία τέτοια διατύπωση δὲν ἐμποδίζει ἀσφαλῶς νὰ κρατοῦμε τοὺς δεσμούς μας μὲ τὰ σημεῖα ἐκκίνησης ἔστω καὶ ἂν ὁ χορὸς μας μαζί μὲ αὐτὸν τὸν σύντροφο μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «*valse hésitation*».

Πῶς βλέπετε τὴ συμμετοχὴ Ὁρθόδοξων καὶ ἰδιαίτερα τὴν προβολὴ τῶν ὀρθόδοξων θέσεων στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς ΑΙΕΜΡΡ;

Ὡς κάτι πολὺ σημαντικό, δεδομένης τῆς ἐπιθυμίας τῶν μελῶν τοῦ Συνδέσμου νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὶς ὀρθόδοξες θέσεις, τὶς σχετικὲς μὲ τὰ ζητήματα ποὺ τὰ ἀπασχολοῦν. Πιστεύω, ὅτι ἡ μέχρι τώρα συμμετοχὴ ὀρθόδοξων στὰ Συνέδρια ἀλλὰ καὶ στὶς ἐργασίες προετοιμασίας κατέδειξε τὴ συμβολὴ τους στὴ γενικότερη συζήτηση γιὰ τὶς ἀνταλλαγὲς μεταξὺ τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς Θεολογίας σὲ ζητήματα ἀνθρωπολογίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ προσεχοῦς Συνεδρίου τῆς ΑΙΕΜΡΡ

Ἀσσίζη, 23 μὲ 27 Ιουλίου τοῦ 2013

**Θέμα: Πέρα ἀπὸ τὶς ταυτότητες,
πολυφωνία καὶ ποικιλότητα ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν²**

Τὸ νὰ σκεφθοῦμε «πέρα ἀπὸ τὶς ταυτότητες», δὲν σημαίνει νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ταυτότητα. Αὐτὴ ἡ τελευταία -ἀκόμη κι ἂν δὲν εἶναι παρὰ τῆς δυνητικῆς τάξεως τῆς ἀναπαράστασης ἢ τῆς ταυτοποίησης- εἶναι προφανέστατα ἀναγκαία, προκειμένου νὰ ἐπιτρέψει τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς ομάδας, καὶ γιὰ νὰ μπορέσει ὁ καθένας νὰ ἔχει τὴν αἴσθησι τοῦ ἀνήκειν, ἀντικρούοντας τὶς ἀρνητικὲς ὀψεις ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἡ μεταμοντέρνα ρευστότητα.

Τὸ νὰ δοῦμε *πέρα ἀπὸ τὶς ταυτότητες*, μπορεῖ παρὰ ταῦτα νὰ ἐπιτρέψει νὰ διερωτηθοῦμε ἀναφορικὰ μὲ τὴν παθολογικὴ ἐμμονὴ στὴν

² Τὸ σκεπτικὸ τοῦ Συνεδρίου μετέφρασε ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ὁ Δρ. Εὐστάθιος Γιαννῆς, μέλος τοῦ Συνδέσμου μας.

έννοια τῆς ταυτότητας, τὴν ὑπερβολικὴ καὶ νοσηρὴ προσκόλλησι στὴν ἰδίαν ταυτότητα, τὴν μὴ ἀνεκτικότητα ἔναντι τῆς ταυτότητας τοῦ ἄλλου καὶ τὸ φόβο τῆς διαφορετικότητος, καθὼς καὶ ἀναφορικὰ μὲ τις πολιτισμικὲς, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς διακρίσεις. Τὸ νὰ δοῦμε *πέρα*, ἐπιτρέπει νὰ ἀναδιατυπώσουμε τὴ σκέψι μᾶς σχετικὰ μὲ τὸν ἄλλον, γιὰ νὰ ξαναβροῦμε καλῦτερα τὸ ὄρια τῆς δικῆς μᾶς ταυτότητας· καθόσον ἡ ταυτότητα νοεῖται ὡς μία δυναμικὴ διαδικασίᾳ ἐν συνεχεῖ μεταμορφώσει, ποὺ ἀναπτύσσεται στὴ διαδρασί τῆς μὲ τὸ περιβάλλον.

Ἐπεὶ νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὰ νέα σενάρια ποὺ ἀνοίγονται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, προκειμένου νὰ σκεφθοῦμε τὴ συνάντησι καὶ τὴν ἀντιπαράθεσι τῶν πολιτισμῶν, τὸ ρεῦμα τῶν ὄλο καὶ πιὸ πολὺπλοκῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας, καθὼς καὶ νὰ προβληματισθοῦμε γιὰ τὸ διάλογο ἀνάμεσα σὲ πολιτισμικὲς παραδόσεις, ποὺ ἐκφράζονται σὲ ποικίλες καὶ διαφορετικὲς γλῶσσες καὶ κοσμοθεωρίες. Πρέπει ἐπίσης νὰ στοχασθοῦμε μὲ ἀνανεωμένο τρόπο τὴ σχέση φύσι-πολιτισμός, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε μία ἀνθρωπολογία τοῦ ἔμβιου κόσμου.

Ἐν μέσω διασπορᾶς καὶ μετανάστευσις, συρράξεων καὶ πολέμων, πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε πῶς οἱ καινούριες πολιτισμικὲς καὶ τεχνολογικὲς δυναμικὲς διευρύνουν τὸ πεδίο τῶν συναντήσεων, καὶ ποιὲς εἶναι οἱ νέες μορφὲς διαλόγου καὶ ἐπικοινωνίας, ἰδιαίτερα αὐτὲς ποὺ ἀναπτύσσονται στὸ διαδίκτυο. Πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἐπίσης: ποῦ καὶ γιατί ἡ συνύπαρξι ἀποδεικνύεται δύσκολη ἢ ἀδύνατη.

Σὲ ἓνα κόσμο ὑπέρομετρο πλούτου καὶ ἀβυσσαλέας φτώχειας, ἓνα κόσμο ἀλλοτριωτικῆς ἐκμετάλλευσις, μέσα στὸν ὅποιο ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξι κινδυνεύει νὰ χάσει τὸν ἑαυτὸ τῆς, συμπαρασύροντας τὴν ἀνθρωπιά τῆς, οἱ διάφορες θρησκευτικὲς ἐκφράσεις μποροῦν νὰ συνενερευθοῦν σὲ διαπολιτισμικὲς καὶ διαθρησκευτικὲς συναντήσεις, πέρα ἀπὸ καταστροφικὸς φονταμενταλισμούς, υἱοθετώντας ἰδιαίτερα τοὺς δρόμους τῆς μυστικῆς παράδοσις (*mystique*), ἢ ὅποια ἐκφράζεται κατὰ ποικίλους τρόπους, ἀνάλογα μὲ τοὺς πολιτισμούς.

Οἱ πολιτισμοὶ ἐκφράζονται μέσω πολυφωνικῶν δυναμικῶν, ἐκδηλώσεων τῆς πολλαπλότητος φωνῶν ποὺ δὲν ἐκτρέπονται στὴν ἐνικότητα, ὅπου ἡ συμβολὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀναντικατάστατη, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ σχέση πρὸς τὴ φύσι ὡς ζῶσα ὄντοτητα. Μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμο νὰ σκεφθοῦμε ἐκ νέου τις κοινότητες ὡς συμπαγεῖς χώρους τοῦ κοινωνικοῦ, ὅπου, ἐν μέσω συμφωνιῶν καὶ διαφωνιῶν, καταγράφονται μὲ τρόπο δημιουργικὸ καινούριες ἐκδοχὲς ἀνθρώπινης συνύπαρξις.